

ЛИНГВИСТИКА

УДК 811.1613

УСТАРЭЛЫЯ АСАБОВЫЯ НАМІНАЦЫІ

(чумак, баброўнік)

*канд. філал. навук, дац. С.М. Струкава
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Артикул з'яўляецца працягам папярэдніх публікацый аўтара, прысвечаных аналізу лексіка-тэматычных груп устарэлай беларускай лексікі.

Словы, як вядома, могуць страчваць сваю актуальнасць і выходзіць з паўсядзённага ўжытку ў сувязі са знікненнем абазначаемых імі рэалій, з'яў рэчаіснасці або ў выніку тэндэнцыі, накіраванай на выцясненне іх сінанімічнымі абазначэннямі. Вывучэнне ўстарэлых слоў, якія падвергліся працэсу архаізацыі, выклікае не толькі навуковы, але і культурна-гістарычны інтарэс, паколькі гэты перыферычны пласт лексікі з'яўляецца своеасаблівым адлюстраваннем гісторыі народа, яго культуры, сацыяльнага становішча, быта і інш.

У артыкуле з прыцягненнем звестак гістарычна-культурнага характару, этымалагічных дадзеных прааналізаваны асабовыя ўстарэлыя намінацыі, вядомыя па творах беларускай мастацкай літаратуры.

Чумак 'вазак і гандляр, які перавозіў на валах соль, рыбу і іншыя тавары': *Стары Гарнішчанка ўспамінае сваіх прадзедаў - чумакоў* (Юрэвіч; ТСБМ, V, 322), *Чумачэнькі ідуць шляхам, Пугача спяваюць* (Купала. «Кацярына»).

Тэту сацыяльную труппу насельніцтва складалі пераважна збыднелыя наёмныя сяляне, яны займаліся перавозкай тавару (солі, салёнай і сушанай рыбы) з Крыма, Дона, а таксама з Прусіі і Закарпацця, туды ж завозілі хлеб, сала, скуры. Чумацкі промысел існаваў на Украіне і часткова на Беларусі ў XVI першай пал. XIX ст. (са з'яўленнем чыгунак паступова знік) [7, XVII]. Нялёгкаю працоўнаю чумакоў, іх спецыфічны побыт у час працяглага адрыву ад дому, узаемаадносін у арцелях, пратэст супраць эксплуатацыі і сацыяльнай няроўнасці адлюстравваюць дайшоўшыя да нашага часу чумацкія песні. Найбольш захавалася беларуская чумацкая песня пра горкую долю, хваробу, смерць і пахаванне чумака на чужыне, развітанне з сям'ёй ці каханай дзяўчынай, пра каханне [5].

Пра чумакоў і паходжанне іх назвы пісаў у свой час акадэмік Д.І. Эварніцкі: «Ва ўсіх гандлёвых зносінах запарожскіх казакоў з суседзямі і суседзямі, асабліва ўкраінцаў і палякаў з запарожцамі, адыгрывалі першую і незалежную ролю так званыя чумакі. Чумакі ў быту Запарожжа, а таксама ў быту ўсёй Украіны складалі найбольш важны клас людзей, што ён не аднойчы звяртаў на сябе ўвагу даследчыкаў паўднёварускай гісторыі. Назва «чумак», на думку адных, паходзіць ад слова «чум», што значыць коўш, якім вандроўнікі пілі ваду ў час сваіх далёкіх праездаў; на думку другіх, ад татарскага слова «чумак», што значыць рамізік, возчык; на думку трэціх, ад слова «чума», таму што ўкраінскія гандляры, якія накіроўваліся ў Крым, часта заражаліся ў шляху лютаваўшай там чумой і нярэдка заносілі яе ў Запарожжа і Украіну, на думку чацвёртых, ад таго, што ідучы ў дарогу, украінцы вымазвалі свае штаны і сарочкі для прадухілення ад усялякай заразы і насякомых у дзёгаць і самі па сваім выглядзе нагадвалі чуму; нарэшце, ўказваюць на слова чумак у персідскай мове, якое абазначала дубіну з набалдашнікам, тое, што ў Маларасіі называюць кійком, адсюль выводзяць і пятае тлумачэнне - чумак - тэта чалавек, які накіроўваецца ў возніцтва і ўзброіўся на выпадак напаўнення з боку рабаўнікоў кійком. Якое з гэтых тлумачэнняў найбольш праўдападобнае - вырашыць цяжка, бо на тое няма ніякіх матэрыяльных указанняў, а існуюць толькі філалагічныя тлумачэнні» [6].

Згодна даных слоўніка Даля слова чумак мела рэгіянальна абумоўленую семантыку: у пермскай і казанскай губерніях яму ўласціва было значэнне 'чалавальнік (уст. прадавец віна), кабачнік, сядзелец у кабаке ці яго памочнік' у наварасійскай - 'працяжны рамізік на валах', у пскоўскай - 'мурза, мурзаты' [4]. Другое з прыведзеных значэнняў ілюструецца прыкладам з апісаннем знешняга выгляду людзей чумацкага промыслу: *Весь вь дегтю, вь смоле, какь чумакь* [4]. Мае дачыненне да назвы «чумак», на наш погляд, і зафіксаваны Далем дзеяслоў чумовать са значэннем 'качаваць, хадзіць табарам', які словаўтваральнымі адносінамі звязаны са словам чум (чом), апошняе ў побыце некаторых паўночных народаў, абазначала лёгкае пераноснае жыллё конусападобнай формы з жэрдак, абцягнутых шкурамі, карой, лямцам і інш. З пераходам качавых народаў да аселасці чум выйшаў з ужытку або выкарыстоўваецца як часовае жыллё [7]. Заўважым, што ў слоўніку Даля лексічная адзінка чум рэгіструецца ў

розных слоўнікавых артыкулах з сэнсава не звязанымі паміж сабой значэннямі: ‘коўш, вялікая лыжка ў кухарак, павароў’ і ‘качавы пераносны шалаш у сібірскіх іншародцаў’ [4].

Адносна выказаных гіпотэз паходжання слова *чумак* даследчык В.А. Бушакоўзначае, што мелі рацыю як тыя, хто меркаваў, што слова ўтворана ад татарскага слова са значэннем ‘рамізнік’, так і тыя, хто звязваў яго паходжанне з персідскім *чомак* ‘дубіна’, з той папраўкай, што гэты персідскае слова было запазычана з цюркскіх моў і яго трэба расцэннаваць як цюркскае [2, с. 99].

Вытокі гэтага слова В.А. Бушакоў звязвае з Цэнтральнай Азіяй, у якой у сярэднія вякі цюркі-язычнікі словам *чомак* метафарычна называлі мусульманскіх купцоў-сагдыйцаў, якія размаўлялі на незразумелай туркам іранскай мове. У пацверджанне гэтай думкі ён прыводзіць даныя старажытнага «Цюркскага слоўніка» (X ст.) Махмуда Кашгары, дзе цюркскае *чомак* значыцца з зыходным значэннем ‘палка, посах, жэзл’ і другасным значэннем ‘мусульманін’ (у маўленні іншаверцаў) [2, с. 100] Да таго ж на значэнні гэтага слова ‘мумульманін, купец, гандляр’ указвае і В.В. Бартольд: «З прац Махмуда Кашгарскага мы даведваемся таксама, як уйгуры называлі мумульман; у такім значэнні ўжывалася слова *чумак*. Вядома, што так называлі ў Паўднёвай Расіі гандляроў, якія развозілі свае тавары на драбінах; пра паходжанне гэтага слова не было ніякіх дадзеных і толькі па гукавым складзе яго лічаць турэцкім. Відавочна, мусульмане ў вобласці ўйгураў, як і ў іншых краінах, былі галоўнымі прадстаўнікамі гандлю» [1].

У сучасных цюркскіх мовах слова *чомак* (*чокмак*, *чокман*) абазначае ‘палку, дубіну, паліцу, булаву’. Аналагічна рускаму *дубіна* і беларускаму *дубіна*, яно таксама ўжываецца з пераносным значэннем ‘тупіца, балда’. Такія словы, як заўважае Бушакоў [2, с. 100], часта ўжываюцца ў адносінах прадстаўнікоў іншых народаў, каб падкрэсліць іх някемлівасць па прычыне няведання ці дрэннага валодання чужой мовай.

І яшчэ адно семантычнае назіранне ўстаноўлена Бушаковым: падобны семантычны перанос, які адбыўся з цюркскім словам *чомак* (*чомак* ‘дубіна’—*чомак* ‘мусульманін-купец’) мае месца і ў іншых мовах: параўн. *чомак* ‘дубіна’, ‘мусульманін-купец’ са старажытна-скандынаўскім *kylfingr* (ад *kylfa* ‘дубін(к)а’) ‘вараг - член саюза’, адкуль старажытн-норускае *kǫlbjǫg* ‘тэ’ і грэчаскае *кулпінгй* ‘асобія наёмнікі’, а таксама з англійскім *club* ‘дубіна’, ‘клуб - кола людзей, аб’яднаных спартыўнымі або пацяшальнымі мэтамі’ (ад старажытн-норвежскага *klubba*) [2, с. 100].

Слова *чумак* да апошняга часу захоўваюць украінскія, рускія і беларускія прозвішчы, геаграфічныя і астранамічныя назвы. Скажам, *Чумаки* - другая назва возера *Цімошышчы* ў Калінкавіцкім раёне Гомельскай вобласці, *Млечны шлях* на Украіне называюць *Чумацкім шляхам*, у матывацыйных адносінах гэта можна растлумачыць тым, што ён некалі служыў для чумакоў пуцяводным арыенцірам. Устойлівая астранамічная назва знаходзіць сваё адлюстраванне ў творах беларускай мастацкай літаратуры: «*Млечны Шлях - чумацкі шлях, сцвярджаў нам не раз Гоэчка*» (Няхай; ТСБМ, V, 322).

Баброўнік (бабралоў) ‘чалавек, які даглядаў баброў і займаўся іх адловам’: *Прафесія баброўніка перадавалася з пакалення пакаленне* [В. Вольскі; ТСБМ, II, 68]: *Сюды бралі не ўсіх, а найперш даглядчыкаў за пажарамі і свавольствамі, сакольнічых, бабраловаў* [Г. Далідовіч]. *Бабровыя гоні (ловы)* ‘участак, адведзены для бабровага промыслу’: *Бо ёй [Гайне] дадзена прыгажосць, якую многія хацелі захапіць гэтак жа, як хочацца ім захапіць паболей палёў, лясоў, бабровых гоняў ці сенажацяў* [В. Патава. Альгердава дзіда]; *[Гедзімін] падабрэў на нас жрацоў - аддаў галоўнаму храму дзесяць вёсак з бабровыміловамі, сенажацямі і паляммі, загадаў, каб і з ягоных уладанняў прывозілі храмы мёд, воск* [Там жа]

Баброўнікі складалі адну з катэгорый сялян-слуг у ВКЛ у XV-XVIII стагоддзях. Займаўся яны не толькі паляваннем на баброў, наглядам за бабровымі гонямі і іх аховай, а таксама сачылі за выкананнем звычайных і кадрыфікаваных нормаў паляўнічага права. Для гэтых мэт мелі вызнога каня, паляўнічых сабак і лоўчыя сеткі. Падпарадкоўваліся баброўнічаму, службоваму са шляхты. За сваю работу баброўнікі атрымлівалі плату ў залежнасці ад выслугі, месца службы і жыхарства, напрыклад, маглі мець кожнага 5-га бабра або падчарэўе кожнага здабытага звера або 1 - 3 грошы. Занятак баброўніцтвам не вызваляў іх ад выканання іншых павіннасцей, у тым ліку талок. Аднак баброўнікам для вядзення гаспадаркі дазвалялася мець беспадатковы зямельны надзел ад 0,5 да 1 валокі. У сувязі з драпежніцкім вынішчэннем баброў у XVIII стагоддзі баброўнікі зліліся з іншымі катэгорыямі насельніцтва [7].

Лексема *бобровнік* ‘чалавек службовага саслоўя, які займаўся лоўляй баброў і наглядам за бабровымі гонямі’ шырока ўжывалася ў старабеларускі перыяд: *бобровнік одинь съ конемъ и со псомъ, а дохода ему грошь; полюдья ведро меду а две кунци, а ловчему чотыри гроши, бобровнику три* [3, с. 83]. Гэты тэрмін - дэрыват ад слова *бобръ*, якое ў разглядаемы перыяд вызначалася неаднастайнасцю ў плане семантыкі і магло абазначаць ‘бабра’, ‘футра бабра’, а таксама ‘бабровыя гоні’ [3, с. 86]. Ад’ектыў *бобровніцкі* адпаведна меў значэнне ‘уласцівы лаўцу баброў’: *Слешько а панькратъ шапъки ставили и сладиса до старца бобровніцъкого и до всихъ бобровніковъ* [3, с. 86]. У якасці субстантываваных назваў са значэннем ‘чыноўнік, які назіраў за гадоўляй і лоўляй баброў’ ужываліся прыметнікі *бобровнічый*, *бобровнічы*: *у берегахъ своихъ николи бобровнічимъ господарскимъ бобровъ гонити не забороняли* [3, с. 86].

Для абазначэння бабровай гаспадаркі выкарыстоўвалася найменне з суфіксам *-ств-* з уласцівым яму значэннем абстрактнасці: *бобро-вiчство* [3, с. 83]. Бiвербальнае спалучэнне *бобровы гоны* ‘месца, дзе вадзіліся і лавіліся бабры’ паслужыла словаўтваральнай базай для ўзнікнення старабеларускага кампазіта *боброгонь (боброгонь)*, які меў працэсуальнае значэнне - ‘лоўля баброў’ [3, с. 86].

Як вядома, промысел баброўнікоў абкладваўся падаткамі, замест натуральнага падатку бабровымі шкурамі, яны маглі выплочваць грошы. Такі від падатку называўся па-рознаму: *бобровое* (*А то присудь не владычинъ на тыхъ жеребьехъ, годовщина, татьба, бобровое земля, межа*), *бобровицизна* (*Нищенская волость повинны давать водлуг регестру старого бобровицизны по пуль трети копы грошей широкихъ*), *бобровицизна* (*нашъ господарскій приходъ: ...четыри рубли грошей яловицины, а три рубли грошей восковыхъ*) [3, с. 84]. Выйшаўшыя з актыўнага ўжытку асобныя з гэтых абазначэнняў захаваліся да нашага часу як назвы геаграфічных аб’ектаў, прыгадаем тут вёску *Баброўшчына* ў Бешанковіцкім раёне Віцебскай вобласці.

Як бачым, у лексічнай сістэме старабеларускай мовы пэўнае месца займалі словы, якія з пазіцыі сучаснай беларускай мовы ўспрымаюцца як устарэлыя, але іх нельга лічыць страчанымі лексічнымі здабыткамі па той прычыне, што яны знаходзяць адлюстраванне ў творах сучаснай беларускай літаратуры, дзе выкарыстаны як гістарызмы часу або ў пэўных стылістычных мэтах, да таго ж некаторыя з іх працягваюць сваё функцыянаванне ў якасці ўласных назваў.

ЛІТАРАТУРА

1. Бартольд В.В. Сочинения. - М., 1963.
2. Бушаков В. А. Бурлак, чумак // Русская речь. - № 6. - М., 1997.
3. Пстарычны слоўнік беларускай мовы. Т. II. - Мн., 1983.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Т. IV. - М., 1998.
5. Петровская Г.А. Белорусские социально-бытовые песни. - Мн., 1982.
6. Эварницкий Д.И. История запорожских казаков: В 3-х т. Т. II. - Спб., 1892-1897.
7. Энцыклапедыя Беларусі Т. III. - Мн., 1996; Т. XVII. - Мн., 2003.